

מכיכרות התחיר לדאעש

מה הביא את ההזדמנות שהציע האביב הערבי
למציאות של קריסה עם עתיד לוט בערפל?
הבנה אחרת של התהליך באמצעות שינוי
הפרדיגמות ההיסטורית והמתודולוגית

ס"ל (מיל') ד"ר אוריה פורמן, חוקר של
האסלאם בן זמננו

נשקף הרס, מדבר מבחינות גיאוגרפית ואידיאולוגית רצוף כלי רכב
בוערים, גופות מוטלות, חמושים צוהלים, מיליוני עקורים ופליטים
אבודים ודגלים שחורים. מכל עבר מועברות תמונות של גופות
מרוטשות, ילדים מתים, ערים מנותצות.

מדינות מתפרקות, הופכות לגוויות היסטוריות, ויש אזורים בהם
החברה חוזרת למצבה הטרנס-מודרני. משטרים ששורדים מכבידים
את ידם עוד יותר. הכסף הערבי אינו מחולק. הוא מוחזק בידי נסיכים,
ששתמשו בו בעתיד כדי לרכוש ארמונות מקלט במדינות אחרות;
המזרח-התיכון כאזור אסון. אזורים מוסלמיים מחוץ למזרח-התיכון
נמצאים זה מכבר במצב דומה: סומליה, צ'צ'ניה, אפגניסטאן, מאלי
- כולן נתונות באפקליפסה סלפית: בניגוד חטפו לוחמי ארגון
"בוקו חראם" עשרות נערות כדי להפוך אותן לשפחות, לוחמי ארגון
ה"טאלבאן" של פקיסטאן רצחו בפיגוע אחד כ-130 ילדי בית-ספר
המזוהה עם הממסד, "אל-קאעדה" מתאושש. האפקליפסה הזאת
מייפקת על שעריהן של מדינות בתת-היבשת ההודית, והמדינות
האינדו-מלאיות חרדות שתגיע גם אליהן.

מלונדון נשמע עד לא מכבר קולו של המטיף אנג'ם צ'ודרי, אחד
האחרים הבולטים לרדיקליזציה במסגדי בריטניה במשך שנים.
רבים מאנשי "דאעש" הבריטים הצטרפו לארגון בהשפעתו.
צ'ודרי נוהג להשמיע את נבואותיו השחורות בזיחות האופיינית
לו, והוא דוגל בח'ליפות, בעריפה, בצליבה, בסקילה, ובכלל בכל
שפיכות הדמים, שהיא לדבריו, תגובה לתוקפנות המערב בהנהגת

אי אפשר להבין את האביב הערבי שפרץ בסוף 2010, במנותק
מתהליכי השינוי הפוקדים את המרחב התרבותי והזהותי הרחב יותר
של הציוויליזציה האסלאמית. האביב הערבי הושפע מן המרחב הזה
ומשפיע עליו עד היום. לא בכדי סדר לאומי ערבי ישן מפנה את מקומו
לסדר אחר, ישן עוד יותר, על שני קטביו: הפרימודיאלי (הזיקה
לקבוצות ראשוניות: חמולה, שבט, עדה) והח'ליפותי (כלל מוסלמי
שבו שותפים גם לא ערבים).

המאמר הזה מציג הבנה אחרת של התזוזה הטקטונית שחלה בשנים
האחרונות במזרח-התיכון ובעולם האסלאמי, באמצעות שינוי
הפרדיגמה ההיסטורית והמתודולוגית.

מראות וקולות של קריסה

לפני הכול כמה התרשמויות: במזרח-התיכון מושלות דיקטטורות - זהו
אזור שבו שולטים רודנים המייצגים את הכוח המדכא, את הלאומנות
הערבית, את הקיפאון בתחומי החיים השונים ואת היכולת לשמר
יציבות ארוכת טווח. בסוף 2010 ובראשית 2011, החלו להופיע
תמונות האש והעשן מכיכרות תחריר - כיכרות השחרור והמרי. בעת
כתבת שורות אלה (סוף 2016) הן במקרה הטוב ריקות, ומכל עבר

מפגינים במצרים. כיכרות השחרור והמרי ביטלו את היכולת להמשיך ולשמר את היציבות השלטונית המזרח תיכונית

לאזור אסון - מדוע במקום אביב עמים ערבי צומחות בו תופעות כמו "דאעש". איש לא צפה את ההתפתחות הזאת, מכיוון שהעולם התרגל למציאות ערבית ומוסלמית שנתפסה כיציבה לעוד שנים רבות. כדי להבין את האביב הערבי, בייחוד את המצב שהגיע אליו, יש לבחון את הרצף ההיסטורי בראייה רחבה הרבה יותר - בממדים

סדר לאומי ערבי ישן מפנה את מקומו לסדר אחר, ישן עוד יותר, על שני קטבי: הפרימורדיאלי והח'ליפותי

של "היסטוריה גדולה" הן בזמן והן במרחב. בחינה כזאת מגלה שהמציאות שנוצרה במזרח התיכון בשש השנים האחרונות, היא המשך ישיר וטבעי לכל מה שקדם לה במאתיים השנים האחרונות לפחות, ולכן היא לא אמורה הייתה להפתיע. מה שמפתיע הוא שבמשך שנים רבות לא קם כמעט איש לבחון מחדש תפיסות

ארצות-הברית.¹

אין ספק שהיום, כמו בעבר, למרות העוני, הרודנות והמלחמות, יש באזורים הללו מי שעוסקים בתרבות, במדע, בספרות ובאמנות. אך אלה באים פחות לידי ביטוי באמצעי התקשורת. אליטות אינטלקטואליות קיימות בעולם המתפורר הזה גם היום, אך מצבו מקשה עליהן ליצור בו תרבות.

לאן נעלמו עולמות התוכן העשירים של תרבות האסלאם? נראה שזה כבר כמה דורות הם מפנים בהדרגה את מקומם (מבחינת בולטות ציבורית) לעולמות חשוכים: הרפורמיסט מוחמד עבדה פינה את מקומו להוגה הדעות הרדיקאלי סיד קטב מ"האחים המוסלמים"; הסופר נגיב מחפוז פינה את מקומו למנסח הקורבנות המוסלמית, אדוארד סעיד; המשורר עלי אחמד סעיד (אדוניס) פינה את מקומו לאבובציר אל-טרטוסי ולמשוררי הג'האד של חמאס. מהי המשמעות של כל אלה?

האביב הערבי - התפכחות

מסוף 2010 ואילך הסירו מעליהם ההמונים שמאסו בדיקטטורה את מורא המשטרים, ויצאו לתבוע את חירותם ואת הסיכוי לשנות את גורלם הכלכלי-חברתי. הם עשו זאת בהשפעתן של הדמוקרטיזציה, המודרניזציה והגלובליזציה, וגם בהשפעתן של התנועות האסלאמיות שפעלו באופוזיציה. התהליכים האלה עונים בעיקר על השאלה מה הביא לפרוץ המהפכה, אך אינם מסבירים מדוע הפך המזרח התיכון

דעות לא פופולריות במיוחד

כאשר הסיפור על תולדות האסלאם והמזרח-תיכון משורטט במשיחות מכחול עבות, הוא מלמד על קיומו של תור זהב, על פיתוח ועל העברה של תרבויות העת העתיקה אל התרבויות המתחדשות. על התרחבות השליטה הגיאוגרפית, ועל שיאים של התפתחות. לאחר מכן הייתה תקופה ארוכה מאוד של קיפאון דתי-תרבותי, פיצול עדתי וכיתתי, סיאוב ופוליטיזציה. כמו כן, נסיגה מדינית-צבאית מאז המאה ה-16, רפורמציה מוחמצת, מודרניזציה כושלת וכיבוש זר. נוספו עליהם פירוק האימפריה האחרונה (העות'מאנית), משטרי רודנות של עידן העצמאות, מלחמות כושלות, בערות ועוני ללא מוצא, וכמו כן "זעם אסלאמי", מות הלאומיות הערבית, תחייה פונדמנטליסטית ואביב מדומה.

עם זאת, בעשורים האחרונים של המאה ה-19 ובעשורים הראשונים של המאה ה-20, חלו התפתחויות מעודדות לא מעטות: הופעת דורות של אינטלקטואלים חדשים, השפעתם של ערכי המודרניות המערבית (ליברליזם, לאומיות) ואימוץ מוסדות וטכנולוגיות מודרניים. אליהם התווספו גיוון המחשבה הפוליטית, הדיאלוג הבין-תרבותי שניהלו משכילים ואנשי דת, היצירה התרבותית (סופרים, משוררים, אדריכלים) ועוד.

ההשקפה הרווחת בקרב חוקרים במאה ה-20 הייתה, כי אלה היו הבלמים של ההידרדרות ומקורות הכוח לשינוי חיובי בתהליך ההתפתחות. הפרדיגמה שהתפתחה הייתה של מודרניזם, תחת הכותרת "המזרח-התיכון המודרני". הפרדיגמה הזאת, שראשיתה בציפיות מופרכות של חוקרים בתחילת המאה כמו צ'רלס אדמס, המילטון גיב ואחרים, הקשתה גם על דורות החוקרים שבאו אחריהם להבחין בכך, שלא יהיה בכוחן של ההתפתחויות הללו לבלום את ההידרדרות. כל ניסיונות הרפורמה נכשלו, מאבקים פוליטיים העלו כוחות חשוכים, קורבנות היו לשווא ומפעלי חיים של סופרים שהקסימו את המערב עוררו תקוות חסרות שחר. הכול טבע בזרם עכור, שהלך וגבר, של אידיאולוגיות כושלות, של אלימות, של עזובה חברתית ושל משבר כלכלי מתמשך.

מדי פעם צצו דמויות מתוך העולם המוסלמי ומחוצה לו, שסיפרו את סיפור ההידרדרות ב"זמן אמת". סיפורם הלא נעים לא היה פופולרי, ובראייה ביקורתית של המזרחנות במאה ה-20 הם נחשבו לבעלי דעות חריגות. כפי שטען פרופסור ברנרד לואיס, הדיווחים של המבקרים הזרים באימפריה העות'מאנית היו לקויים בשל אי ידיעת השפה והתרבות, בשל אינטרסים, בשל דעות קדומות או בשל פולמוס דתי.³ אם המדווחים באו מן החברה המוסלמית עצמה - הם אף נחשבו לבוגדים.

אנו, תלמידי ההיסטוריה של המזרח-התיכון, התמקדנו בהדים שעוררו ובמהלכים הרפורמיסטיים שהניעו. על-פירוב לא נשאלה השאלה, אם דבריהם על מצב האסלאם שיקפו את המציאות כהווייתה. עם המדווחים האלה נמנו כמה נוסעים, בהם איש המדע הצרפתי קונסטנטין פרנסואה וולניי, שביקר במצרים ובסוריה בשנים 1782-1785; זרים אחרים שנחשבו בדיעבד לגזענים, כמו המלומד הצרפתי ארנסט קֶן (מת ב-1892); כמה מוסלמים שנחשבו לאבות המודרניזם באסלאם, בהם המצרי שייח' מוחמד עבֶדָה (מת ב-1905), אבל לא הצליחו להתחבר ליסודות המודרניות; מוסלמים שהעידו על ההידרדרות בעוד הם עצמם תרמו לה, ומוסלמים שהוקעו

מזרחניות מושרשות, אך מוטעות, שבהן דבקו דורות של מורים ותלמידי המזרח-התיכון והאסלאם, ואשר לא אפשרו להם להבין נכונה את אותה "היסטוריה גדולה".

בכל מקרה, המציאות בעולם האסלאמי כיום כבר אינה מאפשרת שוויון נפש. הברבריות של ארגוני הג'האד מזעזעת. בתור בני אנוש איננו יכולים להתייחס עוד אל האסלאם באופן ניטרלי, לתור לכאורה אחר "אמת" מחקרית טהורה. הדבר סותר כמובן את כל מה שחונכנו עליו בהיבט המקצועי, ויכול להוביל אותנו לפרש את המציאות על-פי אמת המידה של ערכינו הפרטיים ושל השקפת העולם שלנו. ואולם, למרבה הפלא, מי שינסה זאת יגלה כי הוא רואה את המזרח-התיכון, את תרבות האסלאם ואת שנות הלימוד והמחקר שמאחוריו, באופן בהיר ביותר.

במשך שנים רבות לא יכולנו להבין את מה שאנחנו יכולים להבין, אם ננער מעלינו מוסכמות מקובלות של הישמרות מפני שיפוטיות, מפני "אוריניטליזם" (תפיסה אודות יחסו המתנשא של האימפריאליזם האירופי כלפי המזרח), מוסכמות על חתירה ל"אובייקטיביות", להסתכלות ב"משקפיים הנכונים", לאמפתיה (לא בהכרח סימפתיה) - אותם כללים האמורים לשמר את הבסיס האקדמי האובייקטיבי בחקר האסלאם והמזרח-התיכון. כל אלה מתבררים היום כמשכולים, וכמחיצות שעיוורו את עינינו מראות נכוחה את העולם שאותו אנו חוקרים.

יש שעברו תהליך דומה של התפכחות, שאחריו הם גילו עולם שונה מזה שתיארו קודם לכן. דוגמה מובהקת לכך הוא ספרה של אוריאנה פלאצ'י, **הזעם והגאווה**.² תחת הרושם הקשה של פיגועי 11 בספטמבר, פרקה מתוכה פלאצ'י חוויות ותובנות שאצרה במהלך

על אובדן הדרך ועל החולשה, שפקדו ופוקדים עוד יותר היום, את האינטלקטואלים בחברה הערבית-מוסלמית, מעידה העובדה שהאמיצים שבהם, הותקפו קשות

הקריירה העיתונאית שלה, כשסיקרה רבות גם את עולם האסלאם. הזעם והזעזוע שחשה לנוכח המגה-פיגוע הזה, מוטטו כל מוסכמה מקצועית ושביב של אמפתיה שהנחו אותה בעבודתה עד אז. בלי לברור במילים היא תיארה את חוויותיה בארצות האסלאם כאוסף של חוויות קשות. על-פי תיאוריה הציוויליזציה האסלאמית היא אלימה, מדכאת, חתרנית, מחרחרת מלחמות, מושחתת, פולשת ושואפת לחיסול התרבות המערבית. בחלק מדבריה הלכה פלאצ'י רחוק מדי ויש שיטענו שגם חטאה לאמת ההיסטורית; היא לא טעתה הרבה בתאורה את המציאות האסלאמית של ימינו.

לוחמי דעאש במוסול. המציאות שנוצרה במזרח-התיכון בשש השנים האחרונות, היא המשך ישיר ושבעי לכל מה שקדם לה במאתיים השנים האחרונות לפחות, ולכן היא לא אמורה הייתה להפתיע

שהידרדרו במשך כ־90 שנים עד לאביב הערבי ברצף אחד ארוך של משברים: היעדר כלכלה מודרנית, עיוותים משקיים כרוניים, מבנים ביורוקרטיים אדירים ומנהל מושחת. אליהם נוספו עוני משווע, מערכות חינוך כושלות, חוסר יציבות כרוני, חלוקה לא צודקת של ההון, מלחמות מיותרות, הגירת עבודה, פליטות ועוד. העולם הערבי האשים (ועודו מאשים) את ישראל, את הקולוניאליזם ואת המערב, אך רק אמיצים מעטים הציעו לערוך חשבון נפש.

מדינות מתפרקות, הופכות לגוויות היסטוריות, ויש אזורים בהם החברה חוזרת למצבה הטרום־מודרני

בין המעטים הללו בלטו שניים שלמדו בארצות־הברית ופעלו בה: השאם שראבי שכתב את **ניאופטריארכיה** (1988) ופואד עג'מי שכתב את **ארמון החלומות של הערבים** (1998).⁵ שראבי טען שניאר פטריארכיה היא תוצאת המפגש בין המודרנה לבין מסורת האסלאם; מפגש שהביא להיווצרותו של יצור כלאיים חברתי־תרבותי, שלטענתו

בשל הביקורת שהפנו כלפי פנים. כל אלה פעלו בזמנים ובמקומות שונים, אך המשותף להם היה שהם לא היססו לטעון שהציוויליזציה האסלאמית נמצאת בשלל זה או אחר של דיכוי, נחשלות, קיפאון או הידרדרות.⁴ האם הביקורת שנמתחה על המדווחים הללו, לא מנעה מאיתנו לבחון ברצינות את מידת האמינות של דיווחיהם? האם ייתכן שהם ראו נכוחה תהליכים, עוד לפני שהבשילו?

גם האסלאמיסטים ספרו סיפור דומה: תנועת "האחים המוסלמים" תפסה את עצמה משנות ה־30 של המאה ה־20 כמובילת מהלך, שנועד לעורר לחיים ציוויליזציה קורסת באמצעות ייזום תהליך איכותי של שיקום החיים האסלאמיים. המניע העיקרי להופעת הרדיקליזם המיליטנטי מאוחר יותר, היה חרדה קיומית לגורל האסלאם בקרב נאמנים כמו סיד קטב, וזאת לנוכח הדיכוי של משטרי המהפכה וקידוש הלאומיות הערבית והמודרניות.

קריסה פנימה מאפיינת במובהק גם את האביב הערבי. וכך, כמה תמונות של המציאות מתוארות לפעמים באותה צורה ממש על פני יותר ממאה שנים, ואולי הן בעצם חלקים של אותה תמונה היסטורית גדולה של ציוויליזציה במשבר עמוק ומתמשך. ייתכן ש"האדם החולה על הבוספורוס" (כך כונתה האימפריה העות'מאנית בשלהי ימיה על־ידי האירופים) מעולם לא החלים, וש"השאלה המזרחית" (הבעיות שהעסיקו את מדינות אירופה לנוכח שקיעתה של האימפריה העות'מאנית) לא נענתה באמת.

מה שהשתנה הן רק פניה של הבעיה: את מקום האימפריה המוסלמית תפסו מדינות לאום מלאכותיות, פרי משחק המעצמות,

לוחמי אל-קאעדה באפגניסטן. האביב הערבי סיפק אמנם את ההזדמנות, אך נסיגת "האחים המוסלמים" במצרים ובתוניסיה, נוסף על הזוועות שמחוללת הסליפה ג'האדיה במרחב שבין סומליה לאפגניסטן, אינה מותירה ספק בנוגע לגודל כישלוננו של האסלאמיזם

העידו דבריו על ההתקוממות העממית בלוב: "ראיתי את העם הלובי כובש את פחדו. [...] הלובים אומרים לנו שהם רוצים להיות חופשיים מהעריצות שלו [קד'אפי]. [...] זאת מהפכה טובה".⁶ לפני מותו ב-2014 יכול היה עג'מי עוד להיווכח כי "המהפכה הטובה" בלוב, כמו במדינות ערב אחרות, הפכה לחלום בלהות שבא לידי ביטוי במלחמות שבטים וכנופיות אסלאמיסטיות. אלה משסעות את המדינה הזאת, ומעוררות ספק גדול בנוגע לקיומו של "עם לובי". שוב "ארמון של חלומות", ושוב התרסקות. עג'מי לא יכול היה לדעת שבספרו משנת 2000, הוא קונן רק על השלב הראשון של ההתרסקות. לאחר מכן המשיך המזרח-התיכון להתרסק לחתיכות קטנות יותר: לא רק החזון הפן-ערבי התמוטט, אלא גם חזון מדינות הלאום (הגם שהוא קיים עדיין במצרים ואצל שכנותיה של לוב). מה שעג'מי לא יכול לדעת, הוא שהחזון התיאוקרטי מממש את עצמו בעוצמה רבה. עם זאת, כאמור, ערבים ומוסלמים רבים אחרים מעולם לא חדלו ליצור, וגם בעצם ימי הסערה הללו במזרח-התיכון יש ברחבי העולם קהילות מוסלמיות, המנהלות את חייהן בבטחה ואף בחירות יחסית. ואולם, בניתוח מכליל מן הסוג הזה, הנערך באמצעות התבוננות בציוויליזציה האסלאמית מ"גובה רב", השקט והיצירה נראים כמו כתמים קטנים של צבע ושל אופטימיות בתמונה גדולה, אפורה ומדכאת. לא רבים בעולם האסלאם ומחוצה לו עוסקים בתרומתם של המוסלמים לאמנות, למדע ולחיי הרוח של האנושות. נהפוך הוא: בימינו הציוויליזציה הזאת משדרת (תרתי משמע) בעיקר מסכנות, קורבנות וחזונות משיחיים. תרומתה העיקרית לעולם בתחילת המאה ה-21 מתמצית בפיתוח יצירתי בתחומי הטרור והסבל האנושי.

הוא כבר אינו אסלאם ממש אך גם אינו ישות חדשה אחרת. הוא ראה בכך "שינוי מעוות". בסוף המאה ה-20 גם האסלאמיסטים הגיעו לתובנה דומה, אך בראייתם זו הייתה בשורה נפלאה: האיום שחרדו ממנו יותר מכול - התמערבות עד כדי הכחדת האסלאם - הוא מוגבל. שראבי, עג'מי ואחרים ביקשו אסלאם אחר, שבמרכזו מדינה ולאומיות מודרניות. רבים מהם חלמו על אחדות פן-ערבית, על חילוניות, על הומניזם ועל ליברליזם, וכולם יחד בנו לעצמם "ארמון של חלומות". על-פי עג'מי, לחלומות הללו לא היה סיכוי מלכתחילה משום שנושאי החזון ניסו לבססם על גבי סדר חברתי ישן ורווי סכסוכים - זאת תוך הזנחת שכבות חברתיות שנענו לקריאותיה של התחייה האסלאמית. האסלאמיזם הלך ותפס מקום חשוב יותר במרחב הציבורי, דחק את השליטים ליתר סגירות ודיכוי פוליטיים, ואת מתנגדיו דחק לקרב אבוד.

על אובדן הדרך ועל החולשה, שפקדו ופוקדים עוד יותר היום, את האינטלקטואלים בחברה הערבית-מוסלמית, מעידה העובדה שהאמיצים שבהם, למשל עג'מי, הותקפו קשות. בשל קריאותיו של עג'מי להתבונן בצורה מפוכחת על המציאות, הסותרת את החזון הערבי של תקופת העצמאות, הוא הוקע כבוגד. גם היום בולטים פה ושם ליברלים אמיצים כאלה, מקצתם נשים, בהם הפסיכיאטרית ופאא סולטאן והעיתונאית ארשאד מנג'י. נשים כאלה לא ישרדו אם ינסו להביע את עמדותיהן בארצות מוצאן.

בפברואר 2011, בתחילת האביב הערבי, החל עג'מי להאמין לראשונה כי האזור לא נידון להישאר לעולם "תקוע עם הפתולוגיות שלו", וכי פוליטיקה אחרת, דמוקרטית - היא בגדר האפשר. על הנאיביות שלו

(ויש החולקים עליה), שכאשר מדובר במודרניות, אי אפשר להפריד בין הממד הערכי והתרבותי, הליברלי ביסודו, שאותו דחו המוסלמים, ובין קבלת המודרניות באמצעות אימוץ טכני בלבד של הטכנולוגיה והמוסדות המערביים.

המפגש בין המודרנה לתרבות מקומית אכן יוצר חברה מסוג חדש, אך הוא אינו בהכרח סוג של מודרנה, אלא אם הוא משנה את מרכז הכובד התרבותי, ובעיקר השקפות עולם ואמונות. המודרניות במרחב הערבי-אסלאמי נראתה תמיד כאוסף של כתמים זרים, בתמונה תרבותית הצבועה בצבע הדומיננטי המקורי שלה.

אמנם ערכים ונורמות מערביים מודרניים לחלו למרחב הזה, אך מתנגדים קמו, המאבק התארך, ובסופו של דבר ערכיה הטוטליטריים של הדת נותרו איתנים במאחזיהם. ואולם ההכרעה הזאת לא בהכרח היטיבה עם המוסלמים: היא עודדה את הופעתה של התחייה האסלאמית, שתרמה רבות להמשך ההידרדרות, והובילה לאותה מציאות שבה החברה המוסלמית

השאם מלחם, עיתונאי ממוצא לבנוני, כתב על "מותה האטי" של הקוסמופוליטיות שייחדה ערים גדולות במזרח-התיכון, ועל הפיכתן ל"חממות לאסלאם הפוליטי". כתוצאה מכך: "קהיר לא מייצרת עוד את אותו סוג של קולנוע יצירתי ונועז. [...] החברה המצרית של היום אינה מסוגלת לסבול ספרות ודמויות אינטלקטואליות כמו טה חוסיין [...] או להשלים עם שירתה של דיווה גדולה כמו אסמהאן".

לטענתו, הג'האדיסטים מדאעש לא צצו משום מקום, אלא "הם יצאו מהגוף הריק, הנרקב, של מה שנותר מציוויליזציה שקרסה". הם "ביטוי נורא" למחלה עמוקה יותר, שנוצרה כתוצאה של עשורים של שלטון אוטוריטרי. "הציוויליזציה הערבית התמוטטה והיא לא תתאושש בימי חיי", קונן מלחם, "הברברים עומדים בשערנו".⁷

אם זה התפקיד שממלאים דאעש והדור הנוכחי של "האחים המוסלמים" - מה הייתה תרומתן של התנועות האסלאמיות שקדמו להם? האם הן החלו תהליך של התעוררות תרבותית, או שהן היו כבר אז בגדר "כיבוי אורות"?

שלוש עובדות חשובות אודות אסלאמיזם ומודרניות

1. הקנאות האסלאמית משקפת את האורתודוקסיה הסונית המקובלת, ולא זרמים שוליים. אמנם אין זו תנועה הסוחפת המונים, אולם האסלאמיזם נותן ביטוי מזוקק לרגשותיהם של רבים. בשנים האחרונות הוא אף מוכיח (במקומות שבהם הבחירות לפרלמנטים חופשיות ממניפולציות), כי כיום מוסלמים רבים רואים באסלאמיזם תנועה המייצגת את תרבותם, את תקוותיהם ואת חזונם. לפיכך, לגאות האסלאמיסטית בעקבות האביב הערבי יש שורשים חברתיים ופוליטיים חזקים, הנתועים בתהליך ההיסטורי שהוביל להתמוטטות הסדר הישן.

2. האסלאם נמצא בתהליך של התנגשות ציוויליזציות.⁸ במחקר בימינו התמעט הוויכוח על עצם קיומן של הציוויליזציות, והוא מתמקד בניסיונות מחודשים להגדירן. ציוויליזציות אינן נדרשות לגבולות ברורים, או לכתובת ממוסדת כדי להוכיח את קיומן. הן קיימות בתור קהילות מדומיינות, בתור מסגרות של זהות תרבותית והזדהות פוליטית החל מרמת התודעה של הפרט.⁹ התנגשויות בין ציוויליזציות ובתוכן, לא רק קיימות אלא אף מתרחבות. המערב נמצא כיום בחיכוך לא רק עם האסלאם, אלא גם עם הציוויליזציה הסינית ועם הציוויליזציה של הנצרות האורתודוקסית של דוברי הרוסית.

האביב הערבי מחייב אפוא חשיבה חדשה, למשל, בנוגע לתפקידם של הטקסט הקדוש, של הזיקות הפרימורדיאליות או של זהות המוסלמים ברחבי העולם כאמה. מצבה של הציוויליזציה האסלאמית מעורר גם את השאלה, האם קיים בה מרכז כובד תרבותי כלשהו המוביל אותה במהלך ההיסטוריה במגמת ירידה? האם ייתכן שעצירת התפשטות העות'מאנים באירופה בסוף המאה ה-17, התפרקות האימפריה במלחמת העולם הראשונה, קריסת הפך-ערביות, עליית הג'האד הסוני, רצח סאדאת והתפרקות סוריה - הם כולם אותותיה של קמילה?

3. פרדיגמת ה"מזרח-התיכון המודרני", שכאמור רווחת שנים רבות בלימודי המזרח התיכון, מניחה, שמאז פלישת נפוליאון לאזור ב-1798 הוא עבר תהליכי מודרניזציה משמעותיים. טענתה היא

כדי להסיק כי האביב הערבי הוא אכן המשך טבעי של תהליך היסטורי של שקיעה, יש להמשיך לברר את תרומתו של האסלאמיזם לעניין

כלואה בשניות רעיונית וחברתית. אלה הן תוצאות מזיקות אפשריות של היתוך בין שתי תרבויות שונות. האביב הערבי מלמד כי גם ללא אימוץ ערכי המערב, מאחזיה האחרים של המודרניות ב"מזרח-התיכון המודרני" (מוסדות, זהויות) היו רופפים למדי. בתוך פחות מארבע שנים התפוררו ארבע מדינות ערביות, ועמן קרסו ערכים מובהקים של המודרניות: הלאומיות ומדינת הלאום. רוב מדינות "הסדר הישן" שנותרו על כנן, למעט מצרים, הן שבטיות-אמירותיות, מסוגרות - למשל אלג'יריה, או בעלות משטר מיוחד כמו מרוקו. אלה מדינות שממילא המודרניות לא הכתה בהן שורש. במרחב שכן קורס, מפנות טכניקות מודרניות של ממשל ומשפט את מקומן לטכניקות ישנות שבידי העדה או הח'ליפות. מתעוררת השאלה: האם המזרח-התיכון נסוג מן המודרניות? האם הוא היה אי-פעם מודרני באמת?

לשלוש העובדות הללו משמעויות חשובות: ראשית, האסלאם מתקיים כציוויליזציה. זו הטביעה את חותמה במשך ההיסטוריה בכל אזורי קיומה, היא בעלת ליבה משותפת למרות ההבדלים האתניים שבתוכה, ואפשר לנסח הכללות בעניינה ולבחון את ההיסטוריה "הגדולה" שלה. האחזיה של הדת ושל המסורת בחיי המוסלמים היא מכרעת. השפעת המערב וחדירת ערכי המודרניות לחברה המוסלמית היו מוגבלות, והן לא טבעו באופן משמעותי את ההיבטים החברתיים

מקדש בל בעיר תדמור לפני שהוחרב על ידי דאעש (מימין) ואחרי (משמאל). החליפות של דעאש שקמה בסוריה ובעיראק היא במהותה ישות חלולה, דפוס ייחודי של אספסוף הבונה מדינה ומחולל פשעים נגד האנושות במונחים בין־לאומיים

הוא הפתרון" וזכו לפופולריות רבה. כך למעשה הם קיבלו עליהם תפקיד היסטורי, ששעת המבחן שלו הגיעה עם בוא האביב למרחב הערבי.

שינוי הפרדיגמה ומאזן האסלאמיזם

האביב הערבי סיפק אמנם את ההזדמנות, אך נסיגת "האחים המוסלמים" במצרים ובתוניסיה, נוסף על הזוועות שמחוללת הסלפיה־ג'האדיה במרחב שבין סומליה לאפגניסטאן, אינה מותירה ספק בנוגע לגודל כישלוננו של האסלאמיזם. מה גרם לכישלון הזה? בנקודה הזאת יש לשוב לעניין הערכים המתודולוגיים במחקר. את ערכינו המקצועיים הנחילו לנו בסוף שנות ה־70 ובתחילת שנות ה־80 דור של מורים ואיך־ספור פרסומים אקדמיים, ואנו הפנמנו אותם ללא עוררין. מושג אחד, שריחף אז באוויר, השפיע על אותם ערכים ואיגד בתוכו את כל אותן ההטיות המאיימות לערער את תקפותם של מחקרנו בעתיד: ה"אוריינטליזם" שטבע אדוארד סעיד. השורה התחתונה של הביקורת על סעיד, היא שאין בסיס לקיומו של

המודרניים, ובוודאי שלא את ערכי החופש, זכויות האדם, החתירה לשלום ולסובלנות, שהיו מאפשרים לה להצמיח מתוכה את התשתיות הנדרשות לשם התפתחות וקדמה.¹⁰ לפיכך נידונה הציוויליזציה האסלאמית להמשך השקיעה, גם לאחר מלחמת־העולם הראשונה ועד היום. מה שנראה במאה השנים האחרונות התפתחות ומודרניזציה באסלאם, ושהטעה לחשוב כי הוא בולם את ההידרדרות ומשנה את כיוון ההתפתחות ההיסטורית, לא היה אלא ירידה במדרגותיו של כישלון מצטבר. לאחר שנים של עריצות ודיכוי מגמות ליברליות, לאחר שארצות־הברית עודדה שליטים ערבים לדמוקרטיזציה, יצאו ההמונים לכיכרות התחריר והמציאות טפחה על פניהם: התברר כי לא היו בידיהם הכלים הרעיוניים והפוליטיים, הנדרשים ליצירת שינוי והתחדשות. כדי להסיק כי האביב הערבי הוא אכן המשך טבעי של תהליך היסטורי של שקיעה, יש להמשיך לברר את תרומתו של האסלאמיזם לעניין. במשך כל המאה ה־20 סייעו האסלאמיסטים בדיכוי המגמות הליברליות, הטמיעו בציבור הרחב את התפיסה שלפיה "האסלאם

שעדיין נתונות במחלוקת (האסלאם כציוויליזציה, האסלאמיזם כמייצג, כישלון המודרניזציה), נוכל לראות את המציאות כהווייתה. מנקודת המבט הזאת נראית היום המורשת האסלאמיסטית על זרמיה דלה, רדודה, כזאת שאינה מסוגלת לשמש חלופה לדרך חיים מתקדמת בעולם של ימינו. האסלאמיזם כשל במשימה שקיבל עליו. תמיד הוא דיכא (יחד עם המשטרים) כל חזון אחר; עכשיו הוא גם מותיר חותם מפלצתי. אפשר להתחיל בכישלון "המודרניזם האסלאמי" מסוף המאה ה-19, שהיה הניסיון החשוב ביותר להתחבר למודרניות, אך לאחר שהוא בחר להמשיך בדחייה המוחלטת של

האתוס שהוא תיאר, אך יש להודות כי הוא הפנה את תשומת הלב של חוקרי המזרח-התיכון לכך שיש צורך בביקורת עצמית, בנוגע לדרך שבאמצעותה מיוצג ה"אחר" המוסלמי.¹¹

ואולם, סעיד ניסה להכתיב את סוג הרפלקציה הנדרשת. מלבד הפוליטיזציה של חקר המזרח-התיכון, ומתן ביטוי פסאודו-אקדמי לקורבנות המוסלמית, הנזק העיקרי של האוריינטליזם היה (ועודנו) טמון בהפיכתו לשם גנאי לא רק למי ש"חוטא" בסובייקטיביות ובשיפוטיות, אלא גם למי שאינו נוקט את הגישות ההיסטוריות או התרבותיות המקובלות על חסידי סעיד, או משמיע ביקורת על ערבים או על האסלאם, שהרי זו אסלאמופוביה.

נדרשו כמה שנים של אביב ערבי כדי להגיע להבנה, שדבקותו בערכים שהקנו לנו מורינו בלי שנטיל בהם ספק, גרמה לנו להטיה של ממש: לא שפטנו את האסלאמיסטים, לא אמרנו משהו משלנו על חזונותיהם, על הפסיקות שלהם, על איכות פועלם, שכן אמירות אלה הן לכאורה לא "אקדמיות". במקום זאת ראינו באופן לא מודע את מה שאין בהם.

ערכינו המתודולוגיים הכתיבו אמפתיה, במובן של חתירה לראות דברים מנקודת מבטו ותפיסת עולמו של הסובייקט הנחקר, בלי לשפוט אותו. ואולם, נקודת המבט של הנחקר נובעת בראש ובראשונה באופן טבעי מהזהותו עם עצמו ועם חזונו, ופה טמון הכשל: האסלאמיסטים מיעטו תמיד בביקורת עצמית, והם אף מייחסים לעצמם עומק, חדשנות והצלחות שקל להם לשווק לעצמם, לתומכיהם ולחוקר האמפתי. כך, בעוד ההתפתחות של השיח והפרקטיקה האסלאמיסטים נעו לכאורה בכיוון שהם ביקשו להראות (פרודוקטיבי ואיכותי), הם נעו למעשה בכיוון הפוך לגמרי.

שנים רבות התפתנו לראות את ההתמודדות של האסלאמיזם עם המודרניות כהתפתחות איכותית: היא נראתה כבעלת חיוניות רבה, דימינו למצוא בה יצירתיות, והתרשמנו גם מן הנכונות של האסלאמיסטים להתמודד עם כל שאלה ודילמה. בד בבד התרחבה התנועה, התפשטה והתגוונה בקנה מידה עולמי. ניתחנו את יתרונותיו של הפרגמטיזם האסלאמיסטי, את הסבלנות המהפכנית ואת הכלים: חינוך והטפה, פרלמנטריזם, מרחב ציבורי, לוחמנות.

זיהינו התמודדות דינמית מאוד, שדרך הפריזמה של ערכי המחקר שחוננו עליהם יצרה אצלנו דימוי מוטעה של איכות, והביאה אותנו לחשוב שבהתמודדות הזאת טמון פוטנציאל כלשהו להופעת גרסה של דתיות אסלאמית מתקדמת ועדכנית. המאמץ האסלאמיסטי היה כן ואמתי, ומפעל האינדוקטרינציה הדתית - הדעוה - נראה תמיד מרשים בהיקפו, באינטנסיביות של פעילותו ובהצלחתו בקרב הציבור.

ואולם לא אפשר היה לומר בעצם דבר על איכותה הפנימית של ההתמודדות, ועל רמתם של השיח ושל התוכן. זאת משום שהדרך היחידה ליצור פרספקטיבה כלשהי בנוגע למשקלה האיכותי של הדעוה, ובנוגע לסיכויי התוכנית האסלאמית לכונן חלופה בת קיימא לחיי קדמה, היא לשפוט אותן על-פי השקפות עולם אחרות שהוכיחו את עצמן. ואולם האמפתיה היא היפוכו של השיפוט, ובהיעדר שיפוט אפשר למעשה לראות רק חלק מתמונת המציאות.

היינו צריכים להמתין עד לקריסתו של הסדר הערבי הישן, עד לתבוסת "האחים המוסלמים", עד לאזוועות של "דאעש", כדי שיוסרו המנגנונים לדיכוי השיפוטיות שהיו טבועים בנו, ובאמצעות תובנות

התחייה האסלאמית החדשה, שהחלה בשנות ה-20, ירשה תכונות רפורמיסטיות מדור המודרניסטים, אך העולם הרוחני שפיתחו "האחים המוסלמים", ומאוחר יותר ארגוני המחתר, ירש את אותה דחייה שמאפיינה בלמו כל סיכוי לקדמה

תחרות בין אמונות וחזונות, הוא בלם כל אפשרות למודרניות ממשית - לקדמה.

התחייה האסלאמית החדשה, שהחלה בשנות ה-20, ירשה תכונות רפורמיסטיות מדור המודרניסטים, אך העולם הרוחני שפיתחו "האחים המוסלמים", ומאוחר יותר ארגוני המחתר, ירש את אותה דחייה שמאפיינה בלמו כל סיכוי לקדמה. ההגות, הפרשנות הדתית, השיח האידיאולוגי והאופרטיבי היו ונתרו קפואים, צרי אופקים ודלים. עולם הפסיקה האסלאמיסטי, שיצר ציפיות ליצירת אסלאם שתואם את זמנו, היה ונותר מגמתי, סלקטיבי ומבוסס בפשטנות רבה על המקורות הקדושים. הרטוריקה האסלאמיסטית היא תוכחתית, סמכותנית, עוסקת רבות בזהות העצמית ובתהומות שבניה לבין "האחר" הלא מוסלמי, בעימות המתמיד, במזימות נגד האסלאם.

מיליוני דפים מודפסים של פסיקות והטפות, אלפי מטרים של סרטי וידאו וטירילוני ביטים, לא רוממו את האסלאם ולא הפיחו בו חיים חדשים. חזרתיות אין-סופית, סיסמאות וקלישאות, הן המאפיין הבולט ביותר של השיח האסלאמיסטי; מעט מאוד דיונים בעלי ערך, הרבה מאוד מלל ומעשים חסרי תוחלת. עם אלה חשבו חסן אל-בנא (מייסד "האחים המוסלמים") וממשיכי דרכו, השיח' אל-קרדאווי מקטר, חסן אל-תוראבי מסודאן, אל-ע'נושי מתוניסיה ועוד עשרות אלפי מטפיים בצלמם ובדמותם, לבנות חברה עולמית חדשה.

גם כשהופיע ענף הלכתי חדש ("הלכת מיעוטים [מוסלמים]"), מאורע בעל חשיבות היסטורית שמטרתו הייתה לתת מענה לחיי קהילות

המוסלמים הגדלות במערב, הוא המשיך להתבסס על אותן טכניקות שנראות יצירתיות למראית עין. על אותה חשיבה שנראית פרגמטית ומתחשבת בצורכיהם של המהגרים ובאילוציהם (תִּסְסִיר אל־פֶּקָה), אולם למעשה הן משקפות את אותן חולשות, את אותה דבקות פשטנית בטקסטים הקדושים, את אותם תמרונים הלכתיים שנועדו לתת תשובה למוסלמי התווה ויהי מה.

כשפגשה "התחייה האסלאמית" אימפריה גוססת אחרת - ברית המועצות באפגניסטאן - וגברה עליה שם (1979-1989), סברו אנשים בטעות כי מצאו את הדרך להשיב רוח חיים לציוויליזציה שלהם. משדות הקטל האלה יצאו נושאי הדגלים השחורים "לשחרר" את יתר העולם משלטון המערב: להסית במסגדים במערב, לרצוח אלפי אמריקנים בפיגועי 11 בספטמבר 2001 ולנצל את הקריסה של המרחב הערבי, כדי להרוס אותו עד היסוד ולטבוח באלפי מוסלמים "כופרים" באסיה ובאפריקה. עם אלה חשבו השייחים שלהם לבנות עולם חדש, כשהם חסרים תפיסה אסלאמית פורצת דרך, וכשהכלים היחידים העומדים לרשותם הם טרור ויצירת הלכי רוח משיחיים.

מאזן ההישגים של האסלאמיזם מצביע על תרומתו להנצחת הקיפאון של ציוויליזציה שלמה, באמצעות הכפפת חיי היום-יום לעריצות הדת ולצווים המצמצמים את היכולת לביקורת עצמית, לפיתוח אתוס הומניסטי, לחשיבה עצמאית ולקדמה. במשך כל המאה

מאזן ההישגים של האסלאמיזם מצביע על תרומתו להנצחת הקיפאון של ציוויליזציה שלמה, באמצעות הכפפת חיי היום-יום לעריצות הדת ולצווים המצמצמים את היכולת לביקורת עצמית, לפיתוח אתוס הומניסטי, לחשיבה עצמאית ולקדמה

ה־20 תרם האסלאמיזם את תרומתו למניעת שינוי יסודי, שיאפשר יצירת אסלאם מתקדם - המטרה שלשמה בא. חשיבותו העצמית של האסלאמיזם בהקניית מנגנוני רווחה וחינוך, כחברה אזרחית, וההשפעה הדתית במרחב הציבורי, מיקמו אותו בעמדת השפעה כזאת שגם המשטרים העריצים ביותר התקשו להתמודד איתו. הציבור המוסלמי משלם היום את מחיר המאמץ רב-השנים של האסלאמיסטים להטיף ולהשתלט, והוא אינו יודע לגבש עמדות אחרות או להביע אותן באמצעות פוליטיקה אפקטיבית. המיעוט שכן יודע שותק או נרדף על-ידי האסלאמיסטים, על-ידי המשטרים החילוניים שעדיין שורדים או שהוא נמק בכאוס שכבר אינו מאפשר שינוי, כמו במקרים של סוריה, עיראק ותימן.

"דאעש", המסמל את המקום שאליו הגיעה התפתחות האסלאמיזם, עורף ראשים של אנשים שאותם הוא שופט וגוזר את דינם ככופרים - ומאות מיליוני מוסלמים שותקים. אין הפגנות המונים נגד "דאעש" במדינות האסלאם, גם לא בריכוזי המוסלמים שמחוץ למרחב המוסלמי. יש אמנם מוסלמים המתנגדים לארגון ולהכרזתו על הח'ליפות, אך הטיעון שלהם מתמקד בסוגיית הלגיטימיות הדתית של ההכרזה ובעמידתה בכללי השריעה.¹² מצד אחר, ליברלים ופובליציסטים מוסלמים מביעים חרדה לגורל ערכי החינוך, התרבות, האמנות, החירויות והזכויות לנוכח התגברות הדיכוי והשעבוד במסגרת מדינת הלכה קיצונית, כאילו נהנו מהם עד האביב הערבי או עמדו לזכות בהם לולא תופעת "דאעש".

הח'ליפות שקמה בסוריה ובעיראק היא במהותה ישות חלולה, דפוס ייחודי של אספסוף הבונה מדינה ומחולל פשעים נגד האנושות במונחים בין-לאומיים. ארגוני הג'האד הסונים וגם השיעה הרדיקלית, רוצחים יום-יום מוסלמים, וכך הם רוצחים את הציוויליזציה שעל-פי תפיסתם הם מצילים. יש חוקרים שתוארו את התנגשות הציוויליזציות הזאת, בדרך שונה מזו של פרופסור הנטינגטון. המזרחן דניאל פייס טען שזו אינה התנגשות בין המערב לאסלאם, אלא התנגשות בין הציוויליזציה האנושית לברבריות.¹³

סיכום

במאמר הזה מוצעת פרדיגמה המבוססת על שני טיעונים עיקריים. האחד נובע מהבחנה היסטורית: האסלאם הוא ציוויליזציה הנמצאת בשקיעה מתמשכת. בהיעדר מודרניזציה משמעותית, חסרים בניה של ציוויליזציה זו את הכלים לחולל שינוי, ולכן האביב הערבי, שהיה בבחינת הזדמנות, הופך למציאות של קריסה עם עתיד לוט בערפל. כנגד הטענה כי הבחנה זו מתעלמת מהגיוון הרב הקיים בחברות המוסלמיות ומנסיבותיהן המדיניות השונות, יש לומר כי לאסלאם יש בכל זאת גם היסטוריה "גדולה", מאוחדת. בממד הגיאוגרפי האסלאם פרוש על-פני מרחב עצום, שאינו מאפשר לכלל המאמינים לקום כגוף אחד כדי לשנות את ההיסטוריה שלו. לעתים מה שקובע את המהלך ההיסטורי הם תהליכים באזורי ליבה כמו המזרח התיכון, לעתים אלה השפעות חשובות המוקרנות מהפריפריה, כמו מהאסלאם ההודי, האיראני או התורכי, בעוד חברות אסלאמיות אחרות, לא פעם גדולות, נותרות חסרות רלוונטיות והשפעה. יתר על כן, האסלאם היה מאז ומעולם תרבות רשתית הבאה לידי ביטוי בתנועה גלובלית מתמדת של רעיונות, כתבים ומורי הלכה בין מרכזיה השונים. גם האסלאמיזם הוא שיח קולקטיבי חוצה גבולות, ולכן יש לו השפעה גלובלית נרחבת.

הטיעון השני של הפרדיגמה נמצא בממד המתודולוגי והוא קורא לרוויזיה של הכללים המקובלים בחקר המזרח-התיכון ולהפעלת שיפוט ערכי ומוסרי מצד החוקרים. זאת, מכיוון שהדרך מ"תקינות" מחקרית ל"תקינות פוליטית" קצרה, והיא סוג של מדרון חלקלק. בריסון השיפוט ובהיצמדות לאמפתיה כערך יסוד במחקר, טמונות הטיות ונמנע ידע חשוב על המציאות של התופעה הנחקרת. כך, גודל ההתפשטות של הג'האד הסוני ומעשי הזוועה שלו לא נחזו, משום שההסתפקות במאמץ להבין את האסלאמיסטים מנעה מהחוקרים לראות את כישלונם בהתהוות.

ההערות למאמר הזה מתפרסמות באתר הוצאת מערכות.

